

preconditioned by common ethnical-cultural dominants and affected the process of formation of collective mentality in Ukraine.

The present report shows the intermediate results of the analysis of the type «cossack» in the linguistic-cultural aspect. The author considers behavioristic parameters of the typified individuality of the «cossack» in the outer form of Ukrainian phraseologisms guided by the ideas, suggested in several publications of prof. V.I. Karasik, devoted to the new trend in linguistic-cultural studies – the theory of linguistic-cultural types.

Key words: the lingvocultural type «cossack», ethno-cultural and socio-cultural characteristics of a type, proverbs, sayings.

Отримано: 10.01.2017 р.

УДК 811.161.2'367.623'37

Г. І. Теслицька

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ВІДОКРЕМЛЕНІ АД'ЕКТИВНІ КОНСТРУКЦІЇ У КОНЦЕПЦІЇ ІВАНА ОГІЄНКА ТА ЇХНІ СУЧАСНІ РЕЦЕПЦІЇ

Статтю присвячено проблемі семантико-синтаксичного аналізу простого ускладненого речення в сучасній лінгвістиці; визначено особливості витлумачення зазначеного типу синтаксичних одиниць у наукових працях І. Огієнка та в найновіших лінгвістичних розвідках; проаналізовано основні поняття семантичного синтаксису: денотат, ситуація, пропозиція; визначено особливості функціонування та семантичні відтінки напівпредикативних ад'єктивних конструкцій при означуванні словах – особових займенниках. У висновках констатовано, що відокремлені ад'єктивні конструкції при особових займенниках виконують функцію лексико-синтаксичної конкретизації, надають додаткової характеристики суб'єкта чи об'єкта мовлення, сприяють структурній лаконічності та розширюють семантичну сміть речення.

Ключові слова: просте ускладнене речення, напівпредикативна ад'єктивна конструкція, семантико-синтаксична структура, особовий займенник, функція.

Поняття семантико-синтаксичної структури речення є однією з актуальних проблем у сучасній мовознавчій науці. Вивчення речення крізь призму семантичного синтаксису передбачає потрактування його як релевантної конструкції, що відображає явище дійсності та реалізована у формі лінгвістичної одиниці з визначеною семантико-синтаксичною структурою та функціональною спеціалізацією.

Речення як мовний знак репрезентує екстралінгвальне явище – **денотат**, що розкриває не окремий предмет, а певну реальну ситуацію. Це семантичне поняття дослідники зазвичай дефінують як «сукупність елементів, наявна у свідомості мовця в дійсності в момент мовлення» [2, с.358]. Загальна семантика, або зміст речення, охоплює логіко-поняттєві категорії, які співвідносяться з позамовною дійсністю (з денотатом), а також семантику самої граматичної форми, у якій утілений зміст речення. «Денотативний зміст, – на думку С.Я. Єрмоленко, – можна назвати семантичним інваріантом речення, якому в конкретному мовленні відповідають семантичні варіанти речення» [3, с.17].

Можливість концентрації в одній логіко-семантичній структурі кількох пропозиційних елементів спричиняє появу двох і більше предикатів – основного та вторинного – у межах однієї логіко-семантичної структури. Розширення базової

структури простого речення полягає в додаванні до його структури синтаксичних компонентів (вихідних простих елементарних речень, що зазнали трансформації, модифікації, згортання), комунікативно (а не конструктивно) необхідних з огляду на пріоритетність переданої інформації. До таких синтаксичних компонентів з-поміж інших належить напівпредикативна ад'єктивна конструкція (далі – НАК) як формально-синтаксичний і семантичний ускладнювач простого речення, окремі аспекти семантики якого і стали *предметом* студіювання в нашій статті.

Особливо важливим і цінним внеском І. Огієнка в розв'язанні актуальних проблем синтаксису є праці «Початкова граматики української мови. Морфологія і складня» (1937), «Складня української мови» (1938), у яких описано семантичні та семантико-синтаксичні концерти речення: *предикат, суб'єкт, предикація, предикативність*. Учений убачав у розкритті їх змісту наближення до відповіді на питання про закономірність еволюції граматичного ладу української мови, видозміну реченнєвої структури та напрямів її перебудови.

Визначаючи синтаксис як «науку про словесне виявлення думки», І. Огієнко констатував, що логіка та психологія мислення передбачають наявність суб'єкта та предиката у висловленні, які на формально-граматичному рівні можуть бути презентовані в різних формах [7, с.155-156]. Відношення між елементами речення – суб'єктом і предикатом – І. Огієнко кваліфікував як «предикуювання» [там само, с.118-119]. За спостереженнями мовознавця, «предикативну силу» [там само, с.141] мають іменники, прикметники, дієприкметники, прислівники, інфінітиви.

За логіко-граматичною традицією, учений, солідаризуючись із М. Гречем, Ф. Булаєвим, С. Смаль-Стоцьким, В. Сімовичем та ін., уналежнював до засобів прихованої предикації деякі ускладнювальні конструкції – звертання, вставні слова й речення, відокремлені звороти, називаючи їх «скороченими підрядними реченнями». Зокрема, речення з відокремленими дієприкметниковими й прикметниковими зворотами І. Огієнко визначав як «складні беззв'язкові підрядно-зложені речення» [6, с.243].

Концепція І. Огієнка набула поглиблення в сучасному українському мовознавстві. Так, вивчення різнотипних речень у річці семантичного синтаксису передбачає комплексне дослідження *синтаксичного рівня*, що його витлумачують як «поверхнева структура», і *семантичного* – глибинної структури (І. Вихованець, А. Загнітко, К. Городенська, Н. Гуїванюк, М. Мірченко, В. Ожоган, В. Русанівський, К. Шульжук та ін.).

Одним із ключових положень семантичного синтаксису є виокремлення в семантиці речення *пропозиції*, яка віддзеркалює загальну частину змісту всієї комунікативної парадигми речення, та *пропозиційної настанови*, або модальної рамки, що вказує на відповідність чи невідповідність основного змісту речення реальності, виражає ставлення мовця до цього змісту або вказує на джерело повідомлення [8, с.4].

За визначенням І. Вихованця, «пропозиція може виражатися предикативною одиницею (реченням) та неpredикативною конструкцією, що свідчить про семантичне ускладнення простого речення внаслідок об'єднання кількох семантично елементарних простих речень» [1, с.122-123]. За умови суміщення смислових відношень на логіко-семантичному рівні відбувається конденсація семантики на синтаксичному рівні, постає імпліцитна форма, зокрема – відокремлена конструкція у простому ускладненому реченні, що вказує на наявність вторинної предикації.

Як зауважує О. Кульбабська, простому ускладненому реченню властива «категорія вторинної предикатності – здатність передавати сукупність додаткових, порівняно із семантично елементарним реченням, значень та репрезентувати семантико-синтаксичні відношення між реченнєвою пропозицією та пропози-

цією, оформленою нереченнєво» [4, с.80]. Напівпредикативні відношення постають на ґрунті вторинної предикації, вираженої морфолого-синтаксичними засобами, як доповнення до предикативних, репрезентованих головними членами речення. Автор тлумачить напівпредикативні відношення як «бінарні (предметно-ознакові), що ґрунтуються на напівпредикативності – синтаксичній категорії, яка вказує на другорядну процесуальну ознаку основного/потенційного суб'єкта» [5].

Синтаксичне явище відокремлення функціонує з метою ослаблення синтаксичного зв'язку між елементами речення, внаслідок чого напівпредикативна ад'єктивна конструкція набуває певної додаткової інформації, доповнюючи семантичну структуру речення різноманітними смисловими відтінками, роблячи її багатшою та виразнішою. Процес відокремлення впливає на семантику такої конструкції, оскільки надає синтаксичній побудові додаткових значень (часу, причини тощо).

Семантична структура речень із напівпредикативними конструкціями становить сукупність двох пропозицій: *матричної* (основної, незалежної, оформленої реченнєво), що є предикативною основою у формально-синтаксичному аспекті, та *нематричної* (залежної, побічної), що міститься в напівпредикативній структурі.

Мета статті – дослідити та проаналізувати семантичні особливості НАК як компонента семантичної структури ускладненого речення у призначенні-ковій позиції.

Речення із відокремленим ад'єктивним комплексом за структурою є моно предикативним (мають одну граматичну основу), тоді як у своїй глибинній структурі виформовують семантично неелементарне (поліпропозитивне) сполучення базового елементарного речення та ускладнювальний елемент, що є згорнутим варіантом певної цілісної ситуації (вихідного елементарного речення).

У реченні, ускладненому НАК, вторинний предикат не має присудкового вираження, проте може бути перетворений на предикативну структуру за умови трансформації конструкції в речення іншої синтаксичної будови. Наприклад: *Жоржетта теж не лізла в очі, добряче настрахана вибухом гніву* (Г. Тарасюк) // *Жоржетта теж не лізла в очі, тому що була добряче настрахана вибухом гніву* // *Жоржетта, що була добряче настрахана вибухом гніву, теж не лізла в очі*.

На цю особливість свого часу звернув увагу І. Огієнко: «Звичайне місце прикметникового пояснення в реченні – перед своїм керівним іменником; але коли хочемо звернути на нього більшу увагу, часом ставимо його на йменнику: *Вода зелена хвилюється* – тут прикметник підкреслюється сильніш, як у реченні звичайнім: *Зелена вода хвилюється*» [6, с.130].

У концепції І. Огієнка іменник і прикметник, що тісно пов'язані між собою, зближені з дієсловом, яке також передає ознаку. Взаємозв'язок лексико-граматичної семантики атрибута-прикметника і предиката-дієслова вчений оприявнює, зокрема, на прикладі *добрий брат* і *брат добрий* (час теперішній) або *брат був, буде добрий* і т. ін. [там само, с.119] (порівн.: *зелёная трава* і *трава зеленеет* у працях О. Потебні) і робить висновок: прикметникова ознака статична, а дієслівна – динамічна. Отже, ці лінгвістичні погляди І. Огієнка стали одним із джерел сучасного вчення про денотативні та сигніфікативні аспекти лексичного значення слів, кореферентні співвідношення синтаксичних одиниць.

У реченні НАК конкретизують означувані слова, передають додаткову інформацію про особу чи предмет. Здебільшого НАК властива атрибутивно-предикативна семантика, хоча залежно від лексико-граматичного класу означуваного слова можливі різні варіанти значення НАК.

Важливим аспектом використання НАК є їх уживання при субстантивних компонентах – особових займенниках, оскільки останні не володіють аб-

солотивною семантикою. У таких випадках, за твердженням В. Фурашова, НАК виконує функцію лексико-синтаксичної конкретизації – «виражає ідентифікувальну інформацію при ... особових займенниках, які самостійно не можуть виражати потрібних смислових відношень» [9, с.92]. Ця властивість зумовлена особливостями граматичної та семантичної природи особових займенників, які в мові позбавлені предметного значення, тоді як у мовленні є конкретними, наповненими конкретним змістом.

У стосунку до означуваного слова, вираженого особовим займенником, НАК не має чітко регламентованої позиції, тому можливе її розміщення у препозиції, постпозиції, крім того, ілюстративний матеріал засвідчує використання НАК безпосередньо біля означуваного слова та дистантно.

Препозитивні НАК при особових займенниках найчастіше фіксуються в реченнях, побудованих за схемою [НАК], – S – P. Найчастіше для таких конструкцій характерна **власне-атрибутивна семантика**, наприклад: *Зачаті в певному часі, вони [люди] переходять із форми у форму* (Р. Іваничук); *Бентежністю вивисена до неба, ти прочинила двері і ввійшла у вертикальний склеп* (В. Стус); значенням стану предмета чи особи, наприклад: *Перед світанком, сповнений утотою і тим радісно піднесеним настроєм, він [Дмитро] вирішив дати короткий перепочинок людям і коням* (М. Стельмах).

Частотністю використання фіксуємої конструкції з **причинним значенням**: *Охоплений жалістю до себе, до своєї малечі, своєї долі і матері, він [Чайченко] припадає до маленької висхлої постаті* (М. Стельмах); *І, подразнений майже до крові, ипурнув я перо на стіл* (О. Кобилянська); **семантикою допусту**: *Зрадою відрізаний від живого тіла України, він [Львів] лопотів прапорами* (М. Стельмах); *Відрізаний від великого світу, він [Дмитро] жив одним подихом з ним* (М. Стельмах); *темпоральними відтінками, наприклад: Завжди пильна до свого туалету, вона [Юля] їй тепер була розчесана, начисто вмита* (Г. Тютюнник). Спостережено також поодинокі випадки вживання НАК із **семантикою умови**: *Лише зимою, зав'язана снігом, вона [півдесятина] схожа на людську землю* (М. Стельмах).

У постпозиції НАК при особових займенниках використовується в реченнях, побудованих за схемами S, – [НАК], – P, із **власне-атрибутивною семантикою**, наприклад: *Тоді я, не ображений, а здивований, пішов мандрівником по всій імперії від Карпат до Балканів* (Р. Іваничук); *Вона [земля], розбухла від дощів, лежала чорним, незазяним безміром перелогів* (М. Стельмах); **семантикою причини**, наприклад: *Вона [пані], уяславлена поворотом сина, говорила раз по раз* (О. Кобилянська); *А я, скулившись, ображена Мольфаровою байдужістю, ніяк не могла заснути* (Г. Тарасюк); із **семантикою допусту**: *Вона [колесо], пущене нами самими, нас самих чавить, крутячись* (Р. Іваничук); *Він [син], перешитий на різні фасони всякими лікарями, залишився тим самим Марком* (М. Стельмах).

У реченнях, утворених за схемою P – S, – [НАК], відокремлена конструкція найчастіше виражає **власне-атрибутивне значення**, наприклад: *І так живу я сама, відокремлена від своїх комірників більше якимсь духом, як стінами або муром* (О. Кобилянська); **семантику стану особи** у момент виконання дії, наприклад: *Ти все ще сиділа, нестямна, безсила, заглиблена у свій вічний монолог-сповідь і одкровення перед Лорую* (Г. Тарасюк); **семантику причини**, наприклад: *Відповіла я скоро, сполохана немало наглим чуттям* (О. Кобилянська).

Дистантне розміщення НАК передбачає кілька варіантів структурних зразків речення. Зокрема, реченням, утвореним за схемою [НАК], – P – S, НАК надає **семантики причини**, наприклад: *Вірний своїй підлії личині, він [шеф] перший після проголошення незалежності перестав зі мною вітати-*

ся (Г. Тарасюк); **допусту**, наприклад: *Задумана й уражена палкістю його [Орядина] переконання, дивилася я ще безмовно на нього* (О. Кобилянська).

У реченнях, що відповідають схемі **S – P, – [НАК]**, відокремлений компонент використано з **власне-атрибутивною семантикою**: **Він** [Чинбар] *ішов далі, високий, просвітлений гіркою мудрістю і скорботою* (Г. Тарасюк); **Він** [Василько] *приходив завжди смерком, по-старечому зморений, забрьоханий по плечі* (Гр. Тютюнник); *Перші дні ми раювали, відгороджені від усього світу горами, лісами і дощами* (Г. Тарасюк); зі **значенням стану особи чи предмета** у момент виконання дії: **Він** [Свирид] *у зажурі нахилиється до Тимофія, сповнений своїм і чужим горем* (М. Стельмах); **Я** *сиділа в фотелю, байдужна на голосне сусідство* (О. Кобилянська); **причини**: *Отак я і валандаюсь, від тебе відмежований навіки* (В. Стус); *Чоловіка ми не помічали, осліплені тілесними тишинами його Княгині* (Г. Тарасюк); **способу виконання дії**: *І я танцювала, ведена зручною рукою* (О. Кобилянська); **Вона** *сидить, звернена профілем в ту сторону* (О. Кобилянська).

Іноді можливе дистантне розташування НАК та особового займенника через використання підрядних частин складного речення, уточнювальних чи порівняльних зворотів, наприклад: *І, вперше на віку затоварена по саме нікуди, вперше по-журнальному вистроєна, аж самій од себе заперло дух перед дзеркалом (і так сорок тори рази!), – ти впала в нестерпний, ядучий стид* (О. Забужко); *Ось і стали вони [вершники] на поріг, з карабінами за плечима, однакові на зріст* (М. Стельмах); *Повертався він [дядько] завжди несподівано – з залізною скринькою в руці, зморений очима і усміхнений до Климка* (Гр. Тютюнник).

Поодинокими є випадки використання НАК при непрямих відмінках особових займенників, зокрема з **атрибутивною семантикою**, наприклад: *В лісі найдено його [Михайла], оберненого лицем до чорної землі* (О. Кобилянська); *Але зараз їй [Віоріці] жаль його [Тодора], втомленого гонитвою за грішми і жінками* (Г. Тарасюк); **причини**, наприклад: *Безсмертному було легко воювати персональним пістолетом зі мною, абсолютно беззбройним і невідготовленим* (М. Стельмах); *Хіба йому, такому перемерзлому, такому перетрудженому на своєму віку, зігрітись лише травою чи землею?* (Г. Тарасюк); **допусту**, наприклад: *Тобі, звільнений від примусової роботи, ніхто не дасть заробітку* (Р. Іванчук); *І кожна з них [коханых], убрана до весіль, несе в руках сумний букет трояндний* (В. Стус); **способу виконання основної дії**, наприклад: *Заковану в поперед посвячені «йорданським» кадилом обкурені кайдани, везено її [Колумбу] в закритому кочі* (Н. Королева).

Опираючись на фактичний матеріал, варто виокремити такі особливості використання НАК при особових займенниках:

- переважне вживання при означуваному слові у Н. в., найчастіше при суб'єкті базового речення: *Так і розійшлися вони [мати і дочка], незлостиві, але і не примирені* (Г. Тютюнник);
- здатність до дистантного розташування щодо означуваного слова, зокрема в постпозиції після предиката: *І ти слухала, наскрізь вистуджена подумом її [Дарчиної] жорстокої відваги насупротив життя* (О. Забужко);
- морфологічним вираженням як власне прикметниками, так і віддієслівними прикметниками: *Високі і довгі, красиво опорядковані скиртправами, вони [ожереди] окреслювалися на хвилях просвітленої темряви* (М. Стельмах);
- відсутності при означуваних словах інших атрибутивних поширювачів **Я** *бігла, підхоплена поривом єдинодумства, гнана страхом самотності, майже тваринним страхом* (Г. Тарасюк).

Можна з певністю твердити, що самовіддану працю І. Огієнка цілком заслужено називають національним подвигом, але щоб повністю усвідомити роль і значення цього подвижника, потрібно дослідити не лише його

громадсько-політичну, релігійну чи педагогічну діяльність, а й проаналізувати мовознавчі праці митрополита. Тільки аналізуючи його погляди на різноманітні проблемні аспекти мовознавства, синтаксису української мови, у тому числі – потрактування відокремлених ад’єктивних конструкцій, можна остаточно усвідомити місце, роль та значення його внеску в україністику, оскільки філологічні погляди І. Огієнка є актуальними сьогодні.

Отже, використання нагіпредикативних ад’єктивних конструкцій зумовлює передавання додаткової характеристики суб’єкта чи об’єкта мовлення, сприяє структурній лаконічності та розширює семантичну сміть речення. Відокремлені НАК при особових займенниках використовуються із атрибутивно-предикативною семантикою, часто ускладненою додатковими обставинними відтінками значення причини, допусту, умови, способу дії. Предметом наступних досліджень можуть бути семантико-синтаксичні особливості функціонування НАК при власних назвах, синсемантичних та автосемантичних іменниках.

Список використаних джерел:

1. Вихованець І. Граматика української мови. Синтаксис : підручник / І. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
2. Гак В.Г. Высказывание и ситуация / В.Г. Гак // Проблемы структурной лингвистики. – М., 1973. – С. 325-372.
3. Єрмоленко С.Я. Семантичний аспект дослідження синтаксису і проблеми стилістики / С.Я. Єрмоленко // Мовознавство. – 1981. – №1. – С. 16-25.
4. Кульбабська О.В. Вторинна предикація у простому реченні : монографія / О.В. Кульбабська. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2011. – 672 с.
5. Кульбабська О.В. Семантико-синтаксичні відношення рівня простого речення [Електронний ресурс] / О.В. Кульбабська // Типологія та функції мовних одиниць : наук. журнал / гол. ред.: Н.М. Костусяк. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. – №2 (4). – С. 104-116. – Режим доступу: http://typologia.at.ua/index/semantiko_sintaksichni_vidnoshennja_rivnja_prostogo_rechennja/0-135.
6. Огієнко І. Рідне слово: Початкова граматики української літературної мови: Частина друга: Морфологія й складня / Іван Огієнко. – Жовква : Друкарня О.О. Василяна, 1937. – 288 с.
7. Огієнко І. Складня української мови: Частина перша: Вступ до складні / Іван Огієнко. – Жовква : Друкарня О.О. Василяна, 1935. – 196 с.
8. Сидоров О.М. Предикативно-атрибутивні конструкції в англійській та українській мовах : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.17 «Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство» / О.М. Сидоров. – Донецьк, 2009. – 21 с.
9. Фурашов В.И. Обособленные согласованные определения в современном русском языке : пособие по спецкурсу / В.И. Фурашов. – Владимир : Изд-во ВГПИ им. П.И. Лебедева-Полянского, 1975. – 191 с.

The article is devoted to the semantic parsing complicated simple sentences in modern linguistics; The features simple complicated sentence interpretation in academic writings and in the Ivan Ogienko of modern linguistic quests; analyzes the basic concepts of semantic syntax, denotation, the situation, the offer; The features semi-predicative adjectival use of structures under signified words – personal pronouns; described semi-predicative adjectival semantic nuances in the design of personal pronouns depending on its location relative signified words; investigated the semantic and syntactic features the use of formulated defining features semi-predicative adjectival use complexes in the personal pronoun.

Key words: semantic and syntactic structure, simple complicated sentence semi-predicative adjectival construction, personal pronoun.

Отримано: 09.02.2017 р.